



Journal of Comparative Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 14, No. 26, spring and summer 2022

The Position and Influence of Persian and Persian Poets on Theorists of Islamic Literature *

Moslem Gorji¹, Sardar Aslani², Mohammad Rahimi Khooyegani³

1. Introduction

The emergence of Islamic literature can be considered as coinciding with the emergence of Islam; however, the literary theories that have been used based on Islam and as theories of *Islamic literature* have occurred in the contemporary period. For the first time in India, Abolhassan Nadvi introduced the theory of Islamic literature and held various congresses to invite people to Islamic literature. He also formed the Association for the Relationship of World Islamic Literature. Under his supervision, many activities were carried out in the field of inviting to Islamic literature and supporting the theorists, writers and activists of Islamic literature in this association. Following Abolhassan Nadvi's invitation, many writers responded to his request. Some of them theorized in the field of Islamic literature. Among them, five are considered as the main theorists of Islamic literature, which consist of Abul Hassan Nadvi in India; Sayyid Qutb, Muhammad Qutb, and Najib Kilani in Egypt; and Emad al-Din Khalil in Iraq.

2. Methodology

This research has been done using descriptive-analytical and content analysis methods. In it, the statements and statements of the theorists

*Date received: 05/08/2021 Date review: 11/12/2021 Date accepted: 22/12/2021

1. PhD student in Arabic and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
E-mail: yazhramoslem@gmail.com

2. **corresponding Author:** Associate Professor, Department of Arabic and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: aslani@fgn.ui.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Arabic and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: m.rahimi@fg.ui.ac.ir

of Islamic literature about Persian language poets and Persian language are discussed. In the meantime, he has relied on the books of Abu al-Hassan Nadvi, Muhammad Qutb, Sayyid Qutb, Najib Kilani, and Emad al-Din Khalil, as the main theorists of Islamic literature.

3. Discussion

What is important to consider is that the theorists whose names have been mentioned, in their theorizing, and to prove Islamic literature, have cited the poetry of Persian and non-Iranian Persian poets. Among the poets who have had the most influence on the theorists of Islamic literature are: Mohammad Iqbal Lahori, Maulana Jalaluddin Mohammad (Rumi), Hafez, Saadi, and some other Iranian poets, and some other poets whose names have merely been mentioned in the researches of these theorists consist of Sanai, Attar Neyshabouri, Khayyam, customary, Iraqi, Ghodsi, etc. It goes without saying that if Najib Kilani, Mohammad Qutb, Sayyid Qutb, and Emad al-Din Khalil speak of Iqbal, his poetry, and his Islamic thought, or if they refer to the poetry of Saadi, Hafez, and other Persian-speaking poets as Islamic literature, all are due to the efforts of the first theorist of Islamic literature in India called Abolhassan Nadvi. Following him, other theorists also benefited from his achievements. In addition, they paid special attention to the literature of Persian speakers and especially Iranian poets. Accordingly, Persian language literature, especially Iranian literature, has had a significant impact on the emergence of theories of Islamic literature.

The position and influence of Persian and Persian poets on theorists of Islamic literature

Nadvi's acquaintance with Persian literature got him to pay special attention to Iranian literature. Had it not been for his efforts to introduce the Persian language and Islamic literature to Persian poets, other theorists of Islamic literature would have neglected the most important source of Islamic literature. As a result, this is why we see that the amount and volume of dealing with Persian language and literature of Persian language poets in Nadvi is more than other theorists of Islamic literature. Among the theorists, following Nadvi, poets like Najib Kilani and Mohammad Qutb inclined toward Iqbal Lahori's literature. Emad al-Din Khalil's tendency is towards the poetry of Rumi and Saadi. In the meantime, Hafez has had a great impact on Sayyid Qutb.

The influence of Persian poets on theorists of Islamic literature

After examining the position of Persian language and literature on theorists of Islamic literature, we examine the influence of the most important Persian language poets on theorists of Islamic literature. Meanwhile, we examine four prominent poets consisting of Mohammad Iqbal Lahori, Maulana Jalaluddin Mohammad, Hafez and Saadi Shirazi.

Mohammad Iqbal Lahori

Iqbal Lahori can be considered the first and most important Persian poet who has had the great impact on the formation of Islamic literature. His acquaintance with Abul Hassan Al-Nadvi and their meetings may be the basis of Nadvi's motivation to invite him to Islamic literature. In addition to the meeting between Nadvi and Mohammad Iqbal, Abolhassan Nadvi's acquaintance with the Persian caused him to become acquainted with the poems and thoughts of Mohammad Iqbal. The more he became acquainted with Iqbal's literature and thoughts, the more he became influenced by Iqbal. In addition to Iqbal's poetry and his Islamic characteristics, another important point about Iqbal that Nadvi pays attention to is the very character of a Muslim writer. He sees this character in Iqbal.

Another theorist of Islamic literature, Mohammad Qutb, views Iqbal's poetry as an excellent model of Islamic literature. In his famous book "Islamic Methodology", he introduces his poetry as a successful example in Islamic literature. In reviewing Iqbal's poetry, Mohammad Qutb shows the human and Islamic dimension of his poetry. In addition, the human dimension of his poetry considers him universal, which is rooted in Islamic thought and ideas.

Egyptian theorist of Islamic literature Najib Kilani was also influenced by Iqbal's poems. Although he was not familiar with Persian language, Dr. Abdul Wahab Azzam's translations of Iqbal's poems were enough to draw Kilani to Islamic literature. Kilani wrote the book Iqbal al-Sha'ir al-Tha'ir while in prison (for his political activities). Like Nadvi, Kilani admired Iqbal and was influenced by him. Kilani also appreciates Iqbal on a number of occasions and he acknowledges his influence on his poetry.

Emad al-Din Khalil, a theorist of Iraqi Islamic literature, is also influenced by Iqbal in his poems. To the extent that Hafez Abdul Qadir reveals this influence in his review of Emad al-Din Khalil's Divan

Jalaluddin Muhammad Balkhi

Abul Hassan Nadvi mentions Rumi as another example of Muslim writers who has taken steps to enhance Islamic literature, and in his literature he traces the subtle human characteristics such as love, beauty and human worth. Nadvi in the book "Comments on Literature" in a chapter entitled "Literature of love, affection, respect for man and humanity in the poetry of Maulana Jalaluddin Rumi" introduces Maulana and his literature. Rumi's Islamic poetry is mentioned as a beginning to compose human value and dignity. He believes that in a world that does not believe in the value and position of mankind, Rumi echoes the correct Islamic idea in his poetry. He builds a new foundation for Islamic literature on the ruins of pessimistic literature and unpopular poetry of the time. It begins with composing human dignity and introduces human dignity and honor.

Emad al-Din Khalil, in his book entitled "New Developments in Islamic Criticism", examines a selection of Rumi's Masnavi. He considers Rumi as an important poet in Islamic literature. In his study, from the very beginning, Rumi's amazing power in illustration and imagination amazes him. In addition, his poetic power and his ability to maintain his commitment to Islam in his poems make him admire Rumi. He believes that he has been able to portray Islamic ideas in the best way throughout his poems.

Hafiz Shirazi

Among the theorists of Islamic literature, Seyyed Qutb was more fascinated by Hafez than other theorists. He found himself lost in Hafez's poems. He was looking for something that would enrich Arabic poetry, free it from the influences of Western philosophies, and get acquainted with Islamic thoughts and Islamic literature. He had found all these elements together in Hafez's poetry. He considers Hafez's lyric poems as the savior of Arabic literature from the contemporary crisis, and in addition to saving and inspiring Arabic poetry, Hafez's poetry, according to Sayyid Qutb, instills the spirit of the East in the composition of the Arab world, and frees it from boring Western rationalism.

Sa'di Shirazi

Nadvi speaks of the Indians' attention to reading Saadi's books *Golestan* and *Bustan*. He points to the effects of these two books on moral and social education in human beings, in addition to believing that these two books provide life experiences to the audience. Besides

Nadvi's acknowledgment of the moral and educational impact of Saadi's works in India, he cites Saadi's poems as a clear example of Islamic literature.

4. Conclusion

Based on what has been said, it can be concluded that Persian language was considered by theorists of Islamic literature because of its characteristics. It is considered as a central language in all theories of Islamic literature. The global position of Persian literature attracted more attention to it. Moreover, what led the theorists of Islamic literature to pay attention to Iranian literature was the Islamic dimension of the literature of this Islamic land.

Additionally, Mohammad Iqbal had the greatest influence on theorists of Islamic literature. However, Iqbal Vandavi himself believes that Iqbal was also influenced by the Iranian poet Maulana Jalaluddin. In the meantime, after Iqbal and Rumi Jalaluddin, Saadi's influence is more due to his two valuable books (Bustan and Golestan). Overall, most of Saadi's influence can be seen in Nadvi. In contrast, Hafez has had the greatest impact on the Egyptian theorist Sayyid Qutb, who was fascinated by him.

Keywords: Islamic literature, Persian literature, Hafez, Iqbal, Saadi, Rumi

References [In Arabic and In Persian]

- Abdul Qadeer H. (2017). Quranic concepts in the poetry of professor Dr. Imad Al-Din Khalil. Points of Islam, Volume 10, January-June, Issue 2, pp. 321-342. [In Arabic]
- Al-Ghoury Syed A. M.. (2009). The scholar Abul-Hassan Al-Nadawi, the pioneer of Islamic literature. First edition. Damascus. Beirut: Ibn Kathir House. [In Arabic]
- Al-Hasnawi M. (1986). In Islamic literature and literature. First edition. Islamic Office for Printing and Publishing. [In Arabic]
- Al-Kilani N. (1405). Islamic and literary sects. Fourth edition. Beirut: Al-Resalah Institute. [In Arabic]
- Al-Kilani N. (1407). Introduction to Islamic literature. first edition. Qatar: The Book of the Nation. [In Arabic]
- Al-Kilani N. (2015). My personal experience in the contemporary Islamic story. First Edition, The Awakening. [In Arabic]

- Al-Nadawi A. (1402). The road to happiness and leadership for free Islamic countries and societies. First edition. Beirut: Al-Resalah Institute. [In Arabic]
- Al-Nadawi A. (1960). Iqbal's masterpieces. First edition. Damascus: Dar Al-Fikr. [In Arabic]
- Al-Nadawi A. (1980). The road to the city. Fourth edition. Beirut: Dar Al-Qalam. [In Arabic]
- Al-Nadawi A. (1983). The conflict between the Islamic idea and the Western idea in Islamic countries. Fourth edition. Kuwait: Dar Al-Qalam. [In Arabic]
- Al-Nadawi A. (1990). On the path of life, part two. First edition. Damascus: Dar Al-Qalam. [In Arabic]
- Al-Nadawi A. (1997). Comments on literature. The second edition. Cairo: Publishing House. [In Arabic]
- Al-Nadawi A. (1974). From the Kabul River to the Yarmouk River, a tour in West Asia. Ankara: Dar Al-Hilal. [In Arabic]
- Al-Washmi A. (2005). Abu al-Hasan al-Nadawi's critical efforts in Islamic literature. First edition. Riyadh: Al-Rushd Library Publishers. [In Arabic]
- Azar A. I. (2008). Iranian literature in the world. First Edition. Tehran: Sokhan Publications. [In Arabic]
- Imad al-Din Kh. (1981) New attempts in Islamic criticism. First edition. Beirut: Al-Resala Foundation. [In Arabic]
- Iqbal Lahori M. (2009) Generalities of Iqbal. Thanks to Farid Moradi. Tehran: Negah. [In Persian]
- Jaber Q. The poetry of Najib Al-Kilani. Symposium on Islamic literature in the service of the call. Volume 2. [In Arabic]
- Jafari M. T. (2009). Rumi and the world of noses. Seventh edition. Tehran: Allameh Jafari Publishing House. [In Persian]
- Kafi Gh., Barfar M., (1400). Comparative study of Golestan Saadi and the notes of Yoshida's light days. Journal of Comparative Literature, Faculty of Literature and Humanities, Bahonar University of Kerman, Volume 13, Number 24. [In Persian]
- Khalil I. (2000). Targeted goals of Islamic literature. Jordan: The House of Light. [In Arabic]
- Muezzin A. M. (2003). The mind and language of the Qur'an in the light of the Qur'an. Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, No. 165, pp. 1-16. [In Persian]

- Nadwi, M. A. (2006). Abul-Hassan Al-Nadawi, the scholar, the educator, and the wise preacher. First edition. Damascus: Dar Al-Qalam. [In Arabic]
- Naim Al-Din S. (1372). Similarities between the style of Jalaluddin Rumi and Iqbal Lahore. Translated by Soheila Saremi, Farhang, No. 14, pp. 193-209. [In Persian]
- Qutb S. (1983). Books and personalities. Third Edition. Cairo: Dar Al-Shorouk. [In Arabic]
- Qutb, M. (1983). Islamic art curriculum. Sixth edition. Cairo: Dar Al-Shorouk. [In Arabic].
- Rostami Nasab Z. (1398). The role of self-education in the literary and mystical thoughts of Rumi and Lahore. Journal of Comparative Literature, Faculty of Literature and Humanities, Bahonar University of Kerman, Volume 11, Number 20 [In Persian]



نشریه ادبیات تطبیقی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان
سال چهاردهم، شماره بیست و ششم، بهار و تابستان ۱۴۰۱

جایگاه و تأثیر زبان فارسی و شاعران فارسی زبان بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی*

مسلم گرجی^۱؛ سردار اصلانی^۲؛ محمد رحیمی خویگانی^۳

چکیده

ادبیات اسلامی با دعوت ابوالحسن ندوی درهند پدیدار شد. به دنبال دعوت وی، نظریه پردازان مختلفی به حوزه نظریه پردازی در ادبیات اسلامی روی آوردند. سید قطب و برادرش محمد قطب و به دنبال آنها نجیب الکیلانی و عمادالدین خلیل، اصلی ترین نظریه پردازان ادبیات اسلامی به شمار می آیند. در این پژوهش که با روش تحلیلی توصیفی انجام شد، مشخص شد ابوالحسن ندوی با توجه به آشنایی که با زبان فارسی و شاعران فارسی زبان داشته، تأثیر زیادی از آنها گرفته است. ندوی با معرفی برخی شاعران فارسی زبان، جایگاه زبان فارسی در ادبیات اسلامی را مورد توجه قرار داده است. در این میان، شاعران فارسی زبان مخصوصاً محمد اقبال، مولانا جلال الدین، حافظ و سعدی، بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی تأثیر گذار بوده اند. این تأثیر را می توان در دیدگاه های آنها نسبت به زبان فارسی و شاعران فارسی سرا پیگیری کرد. به عنوان مثال ندوی و کیلانی کتاب های جداگانه ای درباره شعر و اندیشه اقبال لاهوری نگاشته اند، که منبعی برای طرفداران ادبیات اسلامی شده است. میزان تأثیر شاعران ایرانی بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی متفاوت است. و بیشترین تأثیر را در دیدگاه های ابوالحسن ندوی می توان دید.

واژه های کلیدی: ادبیات اسلامی، ادبیات فارسی، حافظ، اقبال، سعدی، مولوی.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۰۹/۲۰ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۰۱

Doi: 10.22103/jcl.2022.18007.3327

صص ۲۵۷ - ۲۸۹

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عرب دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. ایمیل: yazahramoslem@gmail.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عرب دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. ایمیل: aslani@fgn.ui.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات عرب دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. ایمیل: m.rahimi@fgn.ui.ac.ir

۱. مقدمه

هرچند ظهور ادبیات اسلامی را می‌توان با ظهور اسلام همزمان دانست، اما نظریه‌های ادبی که بر پایه آن و به عنوان نظریه‌های «ادبیات اسلامی» روی کار آمده‌اند در دوره معاصر اتفاق افتاده‌است. برای اولین بار، ابوالحسن ندوی در هند، نظریه ادبیات اسلامی را مطرح و کنگره‌ها و همایش‌های مختلفی برای دعوت به ادبیات اسلامی برگزار کرده‌است. همچنین انجمن «رابطة الادب الاسلامی العالمی» را تشکیل داده و تحت نظر وی فعالیت‌های زیادی در عرصه دعوت به ادبیات اسلامی و حمایت از نظریه‌پردازان، ادیبان و فعالان ادبیات اسلامی در این انجمن صورت گرفته‌است. ادیبان زیادی به این دعوت لبیک گفته‌اند. برخی از آنان به نظریه‌پردازی در زمینه ادبیات اسلامی پرداخته‌اند. در این میان، پنج تن به عنوان نظریه‌پردازان اصلی ادبیات اسلامی به شمار می‌آیند که عبارتند از: ابوالحسن ندوی در هند، سید قطب، محمد قطب و نجیب کیلانی در مصر و عمادالدین خلیل در عراق؛ در واقع می‌توان این پنج نفر را نظریه‌پردازان «اولوالعزم» ادبیات اسلامی نامید. بقیه نظریه‌پردازان، بیشتر به شرح، تفسیر و بررسی و گاهی نقد نظریه‌های این پنج نظریه‌پرداز پرداخته‌اند.

تعریف ادبیات اسلامی مسیر پُرپیچ و خمی را طی کرده‌است. تعریف نخستین نظریه پرداز ادبیات اسلامی (ابوالحسن ندوی) به برخی متون اسلامی و دعاها و مناجات‌ها منتهی می‌شد؛ متونی که در آن‌ها عنصر عاطفه و موسیقی و صدق آشکار است، اما سید قطب و به دنبال او محمد قطب تعریف واضح تری از ادبیات اسلامی ارائه دادند و با واضح تر و کامل تر شدن تعریف‌ها، مؤیدان و منتقدان آن نیز بیشتر شدند. تا اینکه تعریف محمد قطب به عنوان تعریف اصلی ادبیات اسلامی مورد پذیرش بیشتر نظریه‌پردازان قرار گرفت. محمد قطب ادبیات اسلامی را این‌گونه تعریف کرده‌است: «ادبیات اسلامی بیانی زیبا از هستی، زندگی و انسان است که برگرفته از دیدگاه اسلام نسبت به هستی و زندگی و انسان است.» (قطب: ۱۹۸۳: ۶)

نجیب کیلانی نیز به عنوان نظریه‌پرداز ادبیات اسلامی تعریف محمد قطب را پذیرفته و عمادالدین خلیل، همین تعریف را با زبانی دیگر بیان کرده‌است:

تعبیری است برگرفته از ارزش‌های زندهٔ اسلامی که مسلمان از آن متأثر می‌شوند. (تعبیری است) که از دیدگاه اسلامی دربارهٔ زندگی و ارتباطات انسان‌ها با خداوند تعالی و ارتباطات بین انسان و هستی و ارتباطات بین ابنای بشر، برمی‌خیزد. (الحسنای، ۱۹۸۶م: ۵)

همان‌طور که از تعریف محمد قطب و سایر نظریه‌پردازان مشخص است، ادبیات اسلامی ریشه در تصوّرات اسلامی دربارهٔ هستی، زندگی و انسان دارد و این تصوّرات به عنوان پشتوانه‌ای قوی و منبع الهامی صحیح، برای ادیبانی است که دست به آفرینش آثار ادبی می‌زنند. بسیاری از شاعران ایرانی از این منبع الهام بهره‌مند شده‌اند و به خلق شاهکارهای ادبی اسلامی پرداخته‌اند؛ تا آنجا که بسیاری از نظریه‌پردازان اسلامی را تحت تأثیر قرار داده‌اند.

۱-۱. بیان مسئله و سؤالات پژوهش

آنچه مورد توجه و اهمیت است، میزان توجه نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی-در نظریه پردازهای خود و برای اثبات ادبیات اسلامی- به شعر شاعران فارسی زبان ایرانی و غیر ایرانی است. در این میان شاعرانی که بیشترین تأثیر را بر نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی داشته‌اند عبارتند از: محمد اقبال لاهوری، مولانا جلال الدین محمد (مولوی)، حافظ و سعدی؛ علاوه بر شاعرانی که ذکر شد برخی دیگر از شاعران ایرانی هستند که فقط نامی از آن‌ها در پژوهش‌های این نظریه‌پردازان برده شده‌است، مانند: سنایی، عطار نیشابوری، خیام، عرفی، عراقی، قدسی و...

ناگفته نماند اگر نجیب کیلانی و محمد قطب و سید قطب و عمادالدین خلیل، از اقبال و شعر و افکار اسلامی او سخن گفته، یا اگر از شعر سعدی، حافظ و سایر شاعران فارسی زبان به عنوان ادبیات اسلامی نام برده‌اند، به خاطر تلاش‌های اولین نظریه‌پرداز ادبیات اسلامی در هند (ابوالحسن ندوی) است. دیگر نظریه‌پردازان نیز از دست‌آوردهای او بهره برده‌اند و به ادبیات فارسی زبانان و مخصوصاً شاعران ایرانی نگاهی ویژه انداخته‌اند؛ به-گونه‌ای که می‌توان نتیجه گرفت؛ ادبیات فارسی زبانان بخصوص ادبیات ایران تأثیر چشمگیری در به وجود آمدن نظریه‌های ادبیات اسلامی داشته‌است.

با توجه به آنچه گذشت پاسخ به پرسش‌های زیرمی‌تواند ما را با نحوهٔ تاثیر شاعران فارسی زبان بر نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی و جایگاه زبان فارسی در ادبیات اسلامی آشنا سازد:

سؤالات پژوهش:

- ۱ - نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی چه جایگاهی را برای زبان فارسی در ادبیات اسلامی قائل هستند؟

۲ - شاعران فارسی زبان (اقبال، مولوی، حافظ و سعدی) چه تأثیری بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی گذاشتند؟

۱-۲. پیشینه تحقیق

تا کنون پژوهشی درباره تأثیر ادبیات فارسی و شاعران فارسی زبان بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی صورت نگرفته و هیچ مقاله و کتابی در این زمینه به رشته تحریر در نیامده است؛ علاوه بر این، هیچ پژوهشگری جایگاه زبان فارسی در ادبیات اسلامی را مورد بررسی قرار نداده است. به همین خاطر این پژوهش به عنوان نخستین پژوهشی است که سعی کرده تا بر اساس سؤالات و اهدافی که ذکر شد، به بررسی جایگاه و تأثیر زبان فارسی و شاعران فارسی زبان بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی بپردازد.

۱-۳. اهداف و ضرورت تحقیق

اهداف پژوهش:

- ۱- یافتن جایگاه زبان و ادبیات فارسی نزد نظریه پردازان ادبیات اسلامی.
 - ۲- بررسی تأثیر اقبال و مولوی و حافظ و سعدی در نظریه پردازان ادبیات اسلامی.
- با توجه به اهدافی که ذکر شد، ضروری است تا تأثیر شاعران مؤثر در نظریه پردازان ادبیات اسلامی بررسی شود و به دلیل اینکه آشنایی با شاعران فارسی سرا و اطلاع از اندیشه شعری و زبانی آنها تنها از طریق آشنایی با ادبیات فارسی مهیاست، پس ضروری است جایگاه زبان فارسی در نزد نظریه پردازان ادبیات اسلامی به عنوان یکی از عوامل توسعه ادبیات اسلامی مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۴. روش تفصیلی تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل محتوا انجام شده است و در آن به گفته‌ها و اقرارهای نظریه پردازان ادبیات اسلامی درباره شاعران فارسی زبان و زبان فارسی پرداخته شده است. در این میان به کتاب‌های ابوالحسن ندوی محمد قطب و سید قطب و نجیب کیلانی و عمادالدین خلیل - به عنوان اصلی‌ترین نظریه پردازان ادبیات اسلامی - تکیه شده است.

۲. بحث و بررسی

بررسی تأثیر شاعران فارسی زبان بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی، بدون توجه به جایگاه زبان فارسی در اندیشه این نظریه پردازان، ناقص به نظر می‌رسد، زیرا باعث می‌شود دلایل گرایش نظریه پردازان ادبیات اسلامی به این زبان مخفی بماند. علاوه بر این، زوایای مختلف

تأثیر زبان فارسی بر ایشان روشن نخواهد شد. به همین دلیل، به نظر می‌رسد، نخست باید جایگاه زبان و ادبیات فارسی در اندیشه نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی مورد بررسی قرار گیرد و پس از آن به تأثیر شاعران فارسی زبان بر نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی پرداخته شود.

۲-۱. جایگاه زبان و ادبیات فارسی از نظر نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی

۲-۱-۱. جایگاه زبان فارسی از نظر نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی

همان گونه که قبلاً ذکر شد، اولین نظریه‌پرداز ادبیات اسلامی با ادبیات فارسی آشنایی داشته‌است. آشنایی ندوی با ادبیات فارسی ریشه در شاگردی وی در نزد شیخ سید محمد اسماعیل دارد. وی بعد از مرگ پدرش در سال (۱۳۴۱ هجری قمری) در نزد شیخ به یادگیری زبان فارسی پرداخته‌است. از مهمترین آثار ادبی که شیخ به شاگرد خود تعلیم می‌داد گلستان و بوستان سعدی بوده‌است. (ر.ک: الندوی، ۲۰۰۶: ۵۴)

آشنایی ندوی با ادبیات فارسی باعث شد به ادبیات ایران توجه خاصی داشته باشد و اگر تلاش او در معرفی زبان فارسی و ادبیات اسلامی فارسی‌سرایان نبود، دیگر نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی از مهمترین منبع ادبیات اسلامی غافل می‌شدند؛ به همین خاطر است که می‌بینیم میزان و حجم پرداختن به زبان فارسی و ادبیات شاعران فارسی زبان در نزد وی، بیشتر از سایر نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی است. در میان نظریه‌پردازان، بعد از او، اقبال نجیب کیلانی و محمد قطب به ادبیات اقبال لاهوری است و گرایش عمادالدین خلیل به شعر مولانا و سعدی بیشتر است و در این میان حافظ تأثیر زیادی بر روی سید قطب داشته‌است.

ندوی علاوه بر این آشنایی با زبان فارسی، به ایران نیز سفر داشته و از شهرهای عالم و شاعرپرور ایران بازدید و گزارش این سفرها را در سفرنامه‌های خود گردآوری کرده‌است. وی در سفرنامه‌اش از مزار شاعران ایرانی، سعدی و حافظ در شیراز و خیام در نیشابور و فردوسی در طوس و... با ذکر جزئیات یاد کرده‌است «او سعدی و حافظ را

می‌شناخت ... ابراز تمایل کرد که از شیراز، شهر شعر و جادو، ... شهر اصفهان، پایتخت صفویه و مرکز هنر ایران دیدن کند.» (الندوی، ۱۹۷۴م: ۶۷)

ندوی با شناختی که از ادبیات ایران و خود ایران دارد، ایران را «یونان شرق» می‌نامد؛ با این تفاوت که اعتراف می‌کند ادبیات ایران به مثابه «ادبیات اسلامی قوی» به شمار می‌آید. وی به عنوان اولین نظریه‌پرداز ادبیات اسلامی به ادبیات ایران نگاه ویژه‌ای دارد. از نظر او ایران به لطف شاعران، نویسندگان، فیلسوفان و اندیشمندان بی‌شمارش، برای قرن‌های متمادی حوزه وسیعی از علوم و ادبیات اسلامی و مرکز بزرگ تفکر اسلامی بوده و شایسته‌است یونان شرقی اسلامی نامیده شود. ندوی جایگاه ادبیات ایران را به عنوان ادبیات قوی اسلامی جایگاهی رفیع می‌داند. که در محافل علمی بسیار مورد تحسین و استقبال قرار گرفته‌است. (ر.ک: الندی، ۱۹۸۳م: ۱۳۵-۱۳۶)

یکی از دلایل توجه ندوی به ادبیات ایران توجه به زبان فارسی و ویژگی‌های آن و جایگاهی است که این زبان غنی در ادبیات کشورهای فارسی‌زبان و مسلمان دارد. ندوی زبان فارسی را زبانی غنی و تأثیرگذار و دارای عاطفه و شگفت‌انگیز می‌داند. او زبان فارسی را به عنوان همزه وصل بین ادبیات ایران و هند معرفی می‌کند و آن را غنی‌ترین و خوش‌شانس‌ترین زبان در مداخل نبوی می‌داند. علاوه بر این که زبان اردو را نیز پیرو فارسی می‌داند و به همین علت معتقد است. آنچه در ایران و هند در مدح نبی (ص) گفته شده‌است، از نظر قدرت، تأثیر، لطافت و شیرینی، از سایر زبان‌ها متمایز است؛ چراکه از نظر او در زبان فارسی احساسات قویتر و شگفت‌انگیزتر از سایر زبان‌هاست. (ر.ک: الندی، ۱۹۸۰م: ۹۸-۱۰۰)

عمادالدین خلیل، دیگر نظریه‌پرداز ادبیات اسلامی، به جایگاه زبان فارسی به عنوان زبانی قوی برای آفرینش شاهکارهای ادبی توجه کرده و بر کسانی که زبان ادبیات اسلامی را منحصر در زبان عربی می‌دانند تاخته‌است. به عنوان نمونه در نقد تعریفی که «علی کمال‌الدین» برای ادبیات اسلامی مطرح کرده و در آن زبان عربی را به عنوان زبان اصلی در تعریف ادبیات اسلامی آورده‌است می‌گوید:

«پذیرش شرایط زبانی که تعریف به آن اشاره دارد، دشوار است. زیرا شاعرانی مانند سعدی شیرازی و حافظ و جلال الدین رومی و محمد اقبال و مانند آن‌ها زیاد هستند. (که با پذیرش شرط عربی بودن زبان ادبیات اسلامی) این‌ها از دایره ادبیات اسلامی بدون توجیه کافی، شرعی یا هنری، کنار گذاشته می‌شوند. علی‌رغم اینکه قصائد آن‌ها یا حداقل بعضی از قصائدشان گاهی به شروط اسلامی پایبندتر از بسیاری از قصائدی است که به زبان عربی نوشته شده‌است.» (خلیل، ۲۰۰۰م: ۱۷۳)

ندوی علاوه بر توجه به ویژگی‌های شاعرانه زبان فارسی، به موسیقی زبان فارسی نیز به عنوان عاملی تأثیرگذار بر مخاطب توجه ویژه‌ای داشته‌است. به عنوان مثال او در جمعی که برخی حاضران جلسه عربی زبان هستند، و در حالی که معانی ابیات شعر فارسی را نمی‌فهمند، ابیاتی از شعر سعدی را می‌خواند. و معتقد است، کسانی که در جلسه حاضر هستند، بدون آنکه نیاز به ترجمه ابیات شعر سعدی داشته باشند، از موسیقی ابیات و زیبایی نغمه‌های آن لذت می‌برند: «این جلسه ... گروهی از ادیبان عرب را شامل می‌شود که زبان فارسی را درک نمی‌کنند، اما آن‌ها از موسیقی شعر فارسی و زیبایی نغمه و خوانش خوب لذت می‌برند.» (الندوی، ۱۹۸۰م: ۱۰۰)

همانطور که از سخن ندوی مشخص است. موسیقی زبان فارسی به عنوان عنصری از عناصر مهم زبان و ادبیات، توانسته است بر غنای زبان و ادبیات فارسی بیفزاید. و جایگاه این زبان را، نه فقط در میان فارسی زبانان، بلکه در میان غیر فارسی زبان‌ها نیز بالا ببرد.

ندوی با توجه به ویژگی‌هایی که برای زبان فارسی ذکر کرده، زبان فارسی را به عنوان یکی از زبان‌های مهم در ادبیات اسلامی به شمار آورده‌است. او اقبال را به خاطر انتخاب زبان فارسی به عنوان زبان شعر خود، ستایش کرده و معتقد است، دلیل انتخاب اقبال، به خاطر توجه او به جایگاه زبان و ادبیات فارسی در جهان است. که باعث برتری ادبی ایران در عرصه‌های بین‌المللی شده‌است.

«تا این که قریحه شاعر بزرگ، دکتر محمد اقبال، جوشید کسی که زبان فارسی را برای شعر و پیام خود ترجیح داد، و یکی از بزرگترین اعتراف‌کنندگان به برتری ایران (در عرصه علم و ادبیات) بود. به دنبال این بیت مشهور او که می‌گوید: «در طول زمان زیاد، از سرزمین ایران و زمین

حاصل خیزش، مردی در رتبه و مقام جلال الدین رومی برخواست درحالیکه خاک همان خاک است و تبریز همان تبریز است.» (الدوی، ۱۹۷۴م: ۹۷-۹۸)

همانگونه که از کلام اقبال مشخص است. او علاوه بر اعتراف به برتری مولانا در ادبیات و عرفان، بر برتری سرزمین ایران در تربیت ادیبان اشاره کرده است. و با حسرتی قابل تصور، نگران ظهور نکردن شاعرانی از این سرزمین در مرتبه مولانا در دوران معاصر است، و چشم امید به برخاستن شاعرانی هم پایه مولانا و حافظ و سعدی و فردوسی و... از خاک ایران دارد.

۲-۱-۲. جایگاه زبان فارسی از نظر نظریه پردازان ادبیات اسلامی

ندوی بعد از معرفی کردن زبان فارسی، و با شناساندن ویژگی‌های این زبان غنی، مخصوصاً با تکیه بر موسیقی شعر ایرانی، نقش مهمی در مشخص کردن جایگاه زبان فارسی در ادبیات اسلامی ایفا کرده است. او به این مقدار بسنده نکرده و برای شناساندن جایگاه ادبیات ایران، به معرفی شاعران ایرانی پرداخته است. با این کار علاوه بر نمایان تر کردن جایگاه ادبیات فارسی، الگوهای مناسبی را برای ادبیات اسلامی ارائه داده است. از نظر او نقش شخصیت‌های قوی در ادبیات اسلامی بسیار مهم است. و در لابه لای ادبای ایرانی دنبال چنین شخصیت‌هایی می‌گردد و دیری نمی‌پاید که به گنجینه‌ای از شاعران نامی ایران دست می‌یابد. و در این میان تاثیر مولانا جلال الدین، بر او و ادبیات اسلامی، بیش از سایر شعرا بوده است.

«در زمینه ادبیات و شعر، شخصیت‌های نابغه‌ای در (ایران) ظهور کرده است. و تأثیر آنها بر ذهن و قلب و روش تفکر، سبک و بیان، برای چندین قرن ادامه دارد. از جمله آنان (می‌توان) جلال الدین رومی، شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی، حافظ شیرازی، حکیم سنایی و امیر خسرو) را نام برد. تأثیر «مثنوی» مولوی عمیق‌تر، گسترده‌تر و ماندگارتر از بسیاری از مجموعه‌های شعر و آثار ادبی و کلامی در شرق بود. شعر، ادبیات، فلسفه و علم کلام تحت تأثیر مثنوی قرار گرفت. شعر او وسیله‌ای مؤثر برای بیرون راندن صدها انسان شکاک و متردد از تاریکی تردیدها و شبهاتشان بود و (وسیله‌ای) برای هدایت ذهن‌های ملحد و بی دین و (وسیله‌ای) برای راهنماییشان به آرامش ایمان و یقین بود.» (الدوی، ۱۹۹۰م: ۱۷۰)

ندوی دلیل برتری شخصیت‌های ادبی ایرانی را در پابندی آن‌ها به شرع اسلام، در فکر و عمل می‌داند. و چنین شخصیت‌های قوی از نظر او توانایی بالایی در آفرینش‌های ادبی اسلامی دارند، در نتیجه بهترین الگو برای نظریه پردازان و پیروان ادبیات اسلامی خواهند بود. و به همین دلیل است که ادبیات ایران مخصوصاً ادبیات مولانا را به عنوان وسیله‌ای برای هدایت بشریت معرفی می‌کند. وی با اینکه اقبال را نمونه‌ای کامل از ادیبان مسلمان و شعر او را نمونه کاملی از ادبیات اسلامی معرفی کرده ولی باز معتقد است شعرای ایرانی در مقامی بالاتر از او قرار دارند. او معتقد است شاعران ایرانی مانند حکیم سنایی و فریدالدین عطار نیشابوری و عارف رومی در اثر پذیری از آداب شرع و تلفیق بین ظاهر و باطن و در دعوت به اسلام و عمل به آن از اقبال لاهوری بسیار بالاتر هستند. (ر.ک: الندوی، ۱۹۶۰م: ۱۱)

یکی از ویژگی‌هایی که ندوی برای ادبیات ایران در نظر گرفته است بُعد جهانی آن است. او ادبیات ایران را علاوه بر این که ادبیاتی اسلامی معرفی کرده، معتقد است وجه دیگر ادبیات ایران، جهانی بودن آن است. با این حال بُعد اسلامی و جهانی ادبیات ایران را از هم جدا نمی‌داند. لذا می‌بینیم که عبدالله بن صالح بن سلیمان الوشمی در پژوهشی که از تلاش‌های ابوالحسن ندوی در ادبیات اسلامی انجام داده است، به این نکته اشاره کرده است که ندوی بوستان و گلستان سعدی و دیوان حدیقه شاعر حکیم سنایی و دیوان منطق الطیر فریدالدین عطار نیشابوری را ادبیاتی جهانی و بهترین وسیله برای آموزش کودکان و تربیت اخلاقی آن‌ها به حساب آورده است. به همین خاطر آن‌ها را به عنوان نمونه‌ای فوق العاده از ادبیات اسلامی معرفی کرده است. (ر.ک: الوشمی، ۲۰۰۵م: ۴۲۳-۴۲۴)

بنابر آنچه گذشت، ندوی نتیجه می‌گیرد که ادبیات ایران سردمدار و الگویی مناسب برای ادبیات اسلامی است. علاوه بر این که معتقد است سایر کشورهای فارسی زبان، میهمان سفره ادبیات ایران هستند:

«کشورهای زیادی مانند کشور هند بر سر سفره علمی و ادبی ایران مهمان هستند. و از دریای فضلشان برمی‌گیرند. و با شعر و ادبیاتشان نغمه سرایی می‌کنند. و در علوم اسلامی و ادبی نزد ایرانیان شاگردی می‌کنند. و به تقلید کردنشان (از ایران) و به همانند سازیشان (با ایران) افتخار

می‌کنند. و با این کار (در علم و ادبشان) ظریف و دارای بزرگواری می‌شوند.»
(الندوی، ۱۹۷۴م: ۱۰۳)

از کلام ندوی برمی‌آید که ادبیات ایران، جایگاه والایی در ادبیات جهان دارد. اما تفاوت مهمی که ادبیات ایران را بر ادبیات سایر ملل برتری داده اسلامی بودن آن است. که ریشه آن را باید در تصورات اسلام از هستی، زندگی و انسان جستجو کرد. و به همین دلیل است که ندوی سعی کرده‌است، ادبیات ایران را به عنوان شاهکار ادبیات اسلامی به جهانیان و مخصوصاً مسلمانان معرفی نماید. تا الگویی مناسب برای ادیبان و ناقدان و نظریه-پردازان ادبیات اسلامی باشد.

۲-۲. تأثیر شاعران فارسی سرا بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی

بعد از بررسی جایگاه زبان فارسی و ادبیات ایران بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی، به بررسی تأثیر مهمترین شاعران فارسی زبان بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی می‌پردازیم. در این میان چهار شاعر برجسته را مورد بررسی قرار می‌دهیم که عبارتند از: محمد اقبال لاهوری، مولانا جلال الدین محمد، حافظ و سعدی شیرازی؛

۲-۲-۱. محمد اقبال لاهوری

اقبال لاهوری را می‌توان نخستین و مهمترین شاعر فارسی زبان به حساب آورد که تأثیر زیادی در شکل گیری ادبیات اسلامی داشته‌است. آشنایی او با ابوالحسن الندوی و ملاقات بین آنها شاید پایه گذار انگیزه دعوت به ادبیات اسلامی نزد ندوی باشد. علاوه بر ملاقات بین ندوی و محمد اقبال، آشنایی ابوالحسن ندوی با زبان فارسی، باعث شد تا با اشعار و افکار محمد اقبال انس بگیرد. و هرچه میزان انس او با ادبیات و افکار اقبال بیشتر شده به همان میزان تأثیر پذیری او از اقبال بیشتر شده‌است.

ندوی به دلیل علاقه زیادی که به محمد اقبال داشته، همه آرزوهای خود را در او جستجو کرده، و همواره با تحسین به او نگریسته و به اشعار او به عنوان یک مدل کامل از ادبیات اسلامی نگاه کرده‌است. همین تأثیرپذیری از اقبال بود که او را بر آن داشته‌است که کتابی به نام «روائع اقبال» در مورد اقبال و مکتب ادبی او بنویسد. وی دلیل این تأثیر را در سخنان خود این گونه بیان کرده‌است:

«بزرگترین چیزی که باعث شد شعر او را تحسین کنم این است: بلند همتی، عشق و ایمان. و این ترکیب زیبا، بیش از آنکه در هر شعر معاصر متجلی شود، در شعر او و در رسالت او متجلی شده است. من خود را سرشار از بلند همتی، عشق و ایمان دیدم. و (این طبع من) به شدت به سمت هر ادبیات و رسالتی می‌رود که بلند همتی، عزت نفس، دور اندیشی، توجه به برتری اسلام، و تسخیر این جهان به نفع آن و تسلط بر خود و کرانه‌ها را القا کند و این‌ها عشق و عاطفه را تغذیه می‌کنند و ایمان به خدا و ایمان به محمد صلی الله علیه و آله و سلم، و نبوغ زندگی او، و جاودانگی پیام او، و عمومیت امامت او را برای همه نسل‌های بشر زنده می‌کنند. من او را دوست دارم به عنوان یک شاعر بلند همت، و با عشق و ایمان، به عنوان یک شاعری که عقیده و دعوت و رسالت دارد و به عنوان بزرگترین تأثیرگذار بر این تمدن مادی غربی، و بزرگترین منتقد و متفکر از آن، و به عنوان دعوت کننده به شکوه اسلامی و حاکمیت مسلمانان، و (به عنوان) یکی از بزرگترین مبارزان با میهن پرستی و ملی گرایی تنگ نظرانه، و (به عنوان) بزرگترین دعوت کنندگان به انسانیت و جامعه اسلامی (او را دوست دارم). و من به خودم گواهی می‌دهم که هر وقت شعر او را می‌خواندم، فکر و خیالم می‌جوشید، احساساتم برانگیخته می‌شد، و هجوم معانی و احساسات را در روح خود احساس می‌کردم، و حرکت شوق اسلامی را در رگهایم احساس می‌کردم، و این همان ارزش شعر و ادبیات او از نظر من است.» (الندوی، ۱۹۹۷م: ۸۱-۸۲)

از سخن ندوی پیداست که شخصیت ادبی و علمی و دینی، فرهنگی و حتی سیاسی و اجتماعی اقبال او را به تحسین واداشته است. کسی که عقیده و دعوت را در اشعارش به هم درآمیخته و استعداد شاعرانه خود را به نفع بشریت و به سود اسلام به کار برده است. این ویژگی‌های شعر او با خواسته‌های ندوی مطابقت دارد. گویا وجدان و افکار و اعتقادات و تفکر او از زبان اقبال بیان شده است. اما ادبی‌تر و تأثیرگذارتر؛

تأثیر اسلام در اشعار اقبال، مهمترین مقوله برای توجه و تحسین و اعجاب ندوی نسبت به اوست. به عنوان مثال در جایی که ندوی به دنبال بیان ویژگی حقیقت و صداقت در ادبیات اسلامی است، به شعر اقبال اشاره می‌کند، و ترجمه‌ای از ابیات اقبال را به عنوان شاهد مثال بیان می‌کند: «رفتم خار از پایم در بیاورم، محمل محبوب از چشمم دور ماند. این اتفاق لحظه‌ای بیش نبود اما من از کاروان دوستانم یک قرن کامل دور شدم.» (الندوی، ۱۴۰۲ق: ۱۸)

به نظر می‌آید منظور ابیات زیر از اقبال باشد که می‌گوید:

تا کشد خار از کف پار هسپر می‌شود پوشیده محمل از نظر
 گربه قدر یک نفس غافل شدی دور صد فرسنگ از محمل شدی
 (اقبال، ۱۳۸۴: ۷۸)

بر اساس ابیاتی که گذشت، مشخص است که این شاهد شعری، فقط منعکس کننده تجربه شخصی کوچک یک نفر که از خاری شکایت می‌کند. و آن را از پایش در می‌آورد. و دوستانش از دور می‌شوند، نیست! و تنها یک تخیل کذب به حساب نمی‌آید. بلکه آن از نظر اقبال رمزی برای دولت پاکستان است. که نباید به هر دلیلی از قافله امت اسلامی غافل شود. و این شاهد شعری را ندوی به عنوان نمونه‌ای از محتوا با مضامین غنی می‌آورد. و در آن تأثیر تفکر اسلامی بر خلق این گونه ابیات را بررسی می‌کند. (ر.ک: الندوی، ۱۴۰۲: ۱۸)

ندوی فقط به شعر اقبال نمی‌پردازد بلکه به شخصیت ادیب مسلمان نیز به عنوان سرچشمه آفرینش ادبی، توجه ویژه‌ای کرده است. لذا در وصف شخصیت ادبی اقبال چنین آورده است:

«خداوند متعال در این قرن آخر مردی را منصوب کرده است که بین مطالعات عمیق و دقیق فلسفه‌های باستان و مدرن، هنرها، ادبیات و ... جمع کرده است. اما خداوند سبحان و تعالی او را برای رسالتی اسلامی و انسانی جهانی انتخاب کرد. و او برای تبلیغ رسالتش زبان ادبیات و زبان شعر و زبان ضمیر و زبان ذوق و زبان یک روح آشفته و آتشین را انتخاب کرد. و به بهترین شکل برای انجام رسالتش برخاست. و وی یکی از عمیق ترین تأثیرات شناخته شده در ادبیات و شعر را ایجاد کرد. این راز یک شخصیت قوی است، زیرا ادبیات تا زمانی که شخصیت قوی در پشت خود نداشته باشد، قادر به تأثیرگذاری نیست.» (الندوی، دت: ۱۰۷-۱۰۸)

اگر جملات بالا را که ندوی درباره شخصیت اقبال بیان کرده است، برای کسی خواننده شود، و نامی از اقبال برده نشود، مخاطب می‌پندارد، این جملات درباره پیامبری اولوالعزم از پیامبران خدا بیان شده است. ندوی در این سخنان، شاعر را مانند یک پیامبر دارای رسالت دانسته و زبان ادبیات و شعر را، ابزاری برای تبلیغ رسالت ادیب مسلمان به شمار

آورده است. این رسالت جهانی برای تأثیر گذاری نیازمند شخصیتی قوی دارد. و این شخصیت قوی بدون داشتن تفکر و اندیشه اسلامی قوی، و بدون آگاهی از علوم مختلف و فلسفه های خودی و غیر خودی، شکل نخواهد گرفت. و ندوی همه آنچه یک شخصیت قوی نیاز دارد را در شخصیت اقبال یافته است.

میزان آگاهی ندوی از ادبیات فارسی و شعر و شخصیت ادبی اقبال، باعث شد تا «طنطاوی» از وی درخواست کند تا برخی اشعار اقبال را به عربی برگرداند تا عرب زبانان و مسلمانان بیشتری با زبان شعری او و افکارش و شخصیت ادیب مسلمان آشنا شوند.

محمد قطب دیگر نظریه پرداز ادبیات اسلامی به شعر اقبال به عنوان الگویی کامل از ادبیات اسلامی نگاه کرده و در کتاب مشهور خود «منهج الفن الإسلامی» شعر او را به عنوان نمونه ای موفق در ادبیات اسلامی معرفی کرده است.

«اقبال در این احساسات یک مسلمان است - صرف نظر از شرایط خاص او - و او همچنین در این شرایط خاص یک مسلمان است، زیرا اعتقاد اسلامی در همه موارد و همه شرایط آن با فطرت انسان سازگار است و سازگاری آن در هر یک مورد مطابق با حقیقت اسلام است.» (قطب، ۱۹۸۳م: ۱۸۵)

محمد قطب در بررسی شعر اقبال، از بُعد انسانی و اسلامی شعر او پرده برداشته است. در این بررسی، بُعد انسانی شعر او را جهانی دانسته و معتقد است ریشه آن از اندیشه و تصوّرات اسلامی سیراب شده است.

نجیب کیلانی نظریه پرداز مصری ادبیات اسلامی، هر چند با زبان فارسی آشنایی نداشته اما ترجمه هایی که دکتر «عبدالوهاب عزّام» از شعرهای اقبال انجام داده، کافی بوده است تا کیلانی را تحت تأثیر قرار دهد، و او را به سمت ادبیات اسلامی بکشاند. این تأثیر تا جاییست که او زمانی که در زندان (به دلیل فعالیت های سیاسی) به سر می برده، اقدام به نوشتن کتاب «اقبال الشاعر الثائر» کرده است. او در این کتاب مانند ندوی اقبال را تحسین کرده و از او تأثیر پذیرفته است. و در جاهای مختلف، از اقبال قدردانی و به تأثیر پذیری اش از شعر او اعتراف کرده و می گوید:

«این خواندن من از محمد اقبال فیلسوف شاعر بود که علاقه اصلی من را (به ادبیات اسلامی) آغاز کرد. و اغلب اشعار او را درباره این موضوع، تکرار می‌کردم. جایی که هنرهای شرقی را به «فریب سامری» تشبیه می‌کرد. (اقبال، ابیات زیر را در مورد) این (نوع از ادبیات) سروده است:

یئست فلا أرجی فی اناس لهم فن کفن السامری
 ناامید شدم و به مردمی که هنری مانند هنر سامری دارند امیدوار نیستم.
 سقاة فی الربوع الشرق طافوا علی الندماء بالكأس الخلی
 شراب فروشان در دشت های مشرق زمین با جام خالی دور ندیمان پرسه زدند.
 سحاب ما حوی برقا قديماً و لیس لدیه من برق فتی
 ابری که رعد و برق قدیمی داشت و رعد و برق جوانی (فریننده) نداشت. (الکیلانی، ۱۴۰۷ق: ۲۲).

با بررسی ابیاتی که کیلانی از اقبال نقل کرده، مشخص است که به دنبال ادبیاتی غیر از ادبیات معاصر می‌گردد و ادبیات غرب را به عنوان ادبیات فاسد (سامری) می‌بیند. و به دنبال ادبیاتی صالح در شرق اسلامی است. ادبیاتی که اصیل است و فریبندگی ادبیات غرب را ندارد. او این شکل از ادبیات را در آثار اقبال یافته است.

کیلانی در کتاب دیگرش «الإسلامیة و المذاهب الأدبیة» دلیل توجهش به آثار ادبی اقبال را بیان کرده و از نظر او اقبال تنها یک شاعر نیست، بلکه شاعر و فیلسوف اسلام است. در واقع او کسی است که توانست در دوره معاصر به عنوان اولین ادیب مسلمان، در فلسفه مشهور خود (خودی) از اسلام و اندیشه‌های آن الهام بگیرد و شعرش را به عنوان ظرفی برای این فلسفه قرار داده و تبدیل به تاثیر گذارترین ادیب مسلمان شود. (ر، ک: الکیلانی، ۱۴۰۵ق: ۹۴).

کیلانی در کتاب «التجربة الذاتية فی القصة الإسلامية» می‌کوشد دلایل تاثیر گذاری اقبال را شرح دهد. در این میان علاوه بر اشاره به شخصیت علمی و ادبی او به مهمترین ویژگی‌اش که او را شایسته تحسین و پیروی می‌داند اشاره کرده و می‌گوید:

«عشقِ عبادت کنندگانِ ذاکر و عمقِ فیلسوفانِ آگاه و احاطهٔ دانشمندان کوشا نزد این انسان (اقبال) وجود دارد. به فلسفه‌های شرق و غرب، قدیمشان و جدیدشان آگاه است. به حوادث امروز جهان آشناست، از ابعاد تمدن غرب و هر آنچه در آن از (آثار) مثبت و منفی است، آگاه است. این مرد مقیاس خودش را دارد، مقیاسی که با توجه به آن، قضایای فکری، سیاسی، اقتصادی و هنری را مشخص می‌کند، مقیاس او (فقط) اسلام است، و هیچ چیز غیر از اسلام نیست. (الکیلانی، ۲۰۱۵: ۲۷).

کیلانی تأثیرپذیری‌اش از اقبال را فقط با بیان جملاتی در وصف افکار و اندیشه‌های او تمام نمی‌کند؛ بلکه تحت تأثیر او و به یاد او، در سال ۱۹۵۶ میلادی شعری سروده که آن را از فلسفه بزرگ اقبال الهام گرفته است.

تأثیر پذیری سید قطب، دیگر نظریه‌پرداز ادبیات اسلامی از اقبال بسیار بوده است. تا جایی که معتقد بوده، میان آراء او و اقبال مشابهت عجیبی وجود دارد؛ در همین راستا ابوالحسن ندوی خبر می‌دهد که سید قطب در نظر داشته، کتابی با عنوان «لحظات مع الخالدین» را دربارهٔ این تأثیرات، و در بررسی اشعار اقبال بنویسد. اما با توجه به فعالیت‌های سیاسی سید قطب این امر در طول حیات برای او میسر نشده است.

عمادالدین خلیل، نظریه‌پرداز ادبیات اسلامی عراقی نیز در شعرهای خود تحت تأثیر اقبال است. تا جایی که حافظ عبدالقدیر در بررسی دیوان عمادالدین خلیل پرده از این تأثیر پذیری برداشته و می‌نویسد:

«هنگامی که دیوان وی را مرور می‌کنیم، آیات بسیاری می‌یابیم که ما را به معنای قرآنی یا بخشی از یک آیه قرآن راهنمایی می‌کند. و در این ویژگی او - تا حدود زیادی - به شاعر بزرگ شرق، دکتر محمد اقبال، شبیه است. کسی که یک یا دو صفحه از دیوان او را ورق نمی‌زنیم، جز این که می‌بینیم او در یکی از بیت‌هایش ما را به معنای قرآن یا بخشی از یک آیه قرآن راهنمایی می‌کند.» (عبدالقدیر، ۲۰۱۷: ۳۳۶-۳۳۷)

اما محمد اقبال خود تحت تأثیر شاعر فارسی زبان دیگری بوده و بارها به تأثیر پذیری خود از او اعتراف کرده است. اقبال در بیان اندیشه‌های خود از مولوی تبعیت نموده و مثنوی را "قرآن پهلوی" خوانده است. (مؤذنی، ۱۳۸۲: ۲)

روی خود بنمود پیر حق سرشت کاو به حرف پهلوی قرآن نوشت

(اقبال، ۱۳۸۸ش: ۱۱)

اقبال معتقد است، آثار مولانا از آنچه ادبیات اسلامی به دنبال آن است فراتر است و بر آن برتری دارد. او این برتری را تنها در ادبیات و شعر نمی‌داند؛ بلکه به برتری او در اندیشه و علم کلام اسلامی اشاره کرده و معتقد است چه بسیار نویسندگان یا شاعرانی که ذهن آنها تحت سلطه فلسفه یونان بوده و الحاد و بی‌دینی بر آنها مستولی بوده است. اما شعر مولوی بر آنها تاثیر گذاشته و زندگی آنها را زیر و رو کرده است. و با اشعار او به اسلام هدایت شده و ترجمه‌ای برای اسلام، و مُبَلَّغی برای آن شده‌اند. به همین خاطر اقبال خود را شاگرد مولانا به حساب آورده و از میوه‌های (باغ علم و ادب) آن چیده و ریزه خوار سفره او شده است. او در بیتی می‌سراید:

إن المرشد الرومی مرشد بصیر منیر الضمیر: مرشد مولوی یک راهنمای بصیر و روشن ضمیر است. و إنه لأمر لرب کرب الحب والعشق: و او شهریار عشق و ستایش است. (الندوی، ۱۹۹۰م: ۱۱۸-۱۱۹)

علاوه بر خود اقبال محققان و پژوهشگران زیادی اشعار اقبال را مورد بررسی قرار داده و به تاثیر پذیری او از مولوی اعتراف کرده‌اند. که در ادامه به عنوان مثال به دو مورد بسنده می‌کنیم.

زینب رستمی نسب در مقاله‌ای به اشتراکات مولانا و اقبال اشاره کرده و معتقد است که: «مولانا، به عنوان سرآمد شعر و ادب عرفانی کلاسیک و اقبال لاهوری، در نقش عارف-شاعر بازنندیش معاصر، یک نگرش تلفیقی به تربیت در نظام فکری و اندیشه خود دارند. ایشان با پیوند الگوهای آرمانی و واقع‌گرایانه از تربیت، تلاش کرده‌اند تربیت را به عنوان مهمترین مسأله انسان مطرح سازند که بازتاب‌های فردی، اجتماعی و سیاسی دارد.» (دولت آباد، ۱۳۹۸ش، ۳۹)

سید نعیم الدین نیز در مقاله‌ای به این موضوع اشاره کرده و معتقد است اقبال شیفته مولانا بوده تا حدی که برای رساندن پیام خود از فلسفه و نیز تعبیر آفرینی مولوی بهره برده و حتی در آثار منشور خود در جست و جوی تکیه گاهی در اشعار مولانا بوده است. (ر.ک:

نعیم الدین، ۱۳۷۲ش: ۱۹۳)

۲-۲-۲. جلال‌الدین محمد بلخی

اگر بخواهیم دایره تأثیرگذاری مولانا جلال‌الدین محمد - مولوی - را مشخص کنیم، به ناچار مجبوریم این تأثیر را جهانی بدانیم. اما تأثیر پذیری ادبیات اسلامی و نظریه پردازن ادبیات اسلامی از مولانا، بیش از آنکه متأثر از شهرت جهانی مولانا باشد، ریشه در جهان بینی اسلامی او در اشعارش دارد. علامه محمد تقی جعفری درباره جهان بینی اسلامی مولانا می گوید:

«هیچ محقق و بررسی کننده همه جانبه در آثار مولانا، نمی تواند تردیدی داشته باشد در این که وی از ایدئولوژی اسلام تجاوز ننموده، با اعتقاد راسخ و قدم ثابت در این ایدئولوژی به حرکت خود ادامه داده است. روشن ترین دلیل پای بندی جدی مولانا به اسلام، استناد و تکیه فراوان وی بر آیات قرآنی و احادیث است که مخصوصاً در کتاب مثنوی دیده می شود... به همین جهت است که مرحوم حکیم حاج ملا هادی سبزواری در هنگام توصیف و تمجید از کتاب مثنوی آن را تفسیر قرآن می نامد.» (جعفری، ۱۳۸۸: ۵۵)

و ابوالحسن ندوی از وی به عنوان نمونه دیگری از نویسندگان مسلمان که در مسیر ادبیات اسلامی گام برداشته اند، یاد کرده و در ادبیات او ویژگی های ظریف انسانی مانند عشق، زیبایی و ارزش انسان را ردیابی کرده و در کتاب *نظرات فی الأدب در فصلی*، تحت عنوان «ادبیات عشق، عاطفه، احترام به انسان و انسانیت در شعر مولانا جلال‌الدین رومی» به معرفی مولانا و ادبیات او پرداخته و از شعر اسلامی مولانا به عنوان شروعی برای سرودن از ارزش و کرامت انسانی نام برده است. او معتقد است مولانا در جهانی که به ارزش و موقعیت انسان اعتقادی ندارد، ایده صحیح اسلامی را در شعر خود طنین انداز کرده و بر روی ویرانه های ادبیات بدبینانه و شعر شکست خورده آن دوران، شالوده ای تازه از ادبیات اسلامی را بنا کرده و به سرودن از کرامت انسان آغاز و شرافت و کرامت انسان را معرفی کرده است.

ندوی ایات زیادی از شعر مولانا را ذکر می کند و به شرح و تفسیر آنها می پردازد. اما مشهورترین شعری که به شرح آن پرداخته شعر معروفی از مولانا است که در آن به دنبال انسان کامل می گردد:

«دیروز پیرمردی را دیدم که به دور شهر می‌گشت و مشعلی را حمل می‌کرد، گویی که در جستجوی چیزی است، بنابراین گفتم: ای استاد! دنبال چه می‌گردی؟ وی گفت: من از زندگی با جانوران وحشی خسته شده‌ام، و از آن‌ها خسته شده‌ام، و به دنبال یک ابر مرد و یک شیر دلاور بیرون می‌روم. سینه من از آن تنبل‌ها و کوتوله‌هایی که در اطرافم می‌یابم خسته شده بود، بنابراین به او گفتم: دستیابی به آنچه می‌خواهید آسان نیست و من مدتها به دنبال آن گشتم اما پیدا نکردم...» (الندوی، ۱۹۹۷م: ۱۰۳)

آنچه ندوی به صورت متن توضیح داده‌است در واقع ترجمه ابیات مشهور زیر از مولانا است که می‌فرماید:

دی شیخ با چراغ همی‌گشت گرد شهر کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست
گفتند یافت می‌نشود جست‌ایم ما گفت آنک یافت می‌نشود آنم آرزوست

از ابیاتی که ندوی از دیوان مولانا گلچین کرده می‌توان فهمید که ندوی به دنبال نمایش بُعد انسانی و تبلور کرامت انسانی در اشعار مولانا است. از نظر او مولانا توانسته تصور اسلامی صحیح راجع به انسان را، به زیبایی در ابیاتی به تصویر بکشد. و راه را بر نظریه‌ها و فلسفه‌های شکاک و بدبین نسبت به انسان ببندد.

عمادالدین خلیل نیز در کتاب خود به عنوان *محاولات جدیدیه فی النقد الاسلامی* به بررسی برگزیده‌ای از مثنوی مولانا پرداخته و او را به عنوان شاعر مهم در ادبیات اسلامی به حساب آورده‌است. و در بررسی خود از همان آغاز، قدرت شگرف مولوی در تصویر پردازی و خیال، اعجاب او را برانگیخته؛ علاوه بر آن، قدرت شاعری وی و توانایی‌اش در حفظ تعهد و التزامش به اسلام در اشعارش، او را به تحسین مولانا وادار کرده‌است. و معتقد است وی توانسته در همه اشعارش تصورات اسلامی را به بهترین شکل به تصویر بکشد. عمادالدین درباره تعهد مولانا به اسلام و نوع نگرش او به جهان وهستی می‌نویسد:

«تعهد مولانا (به اسلام) در هر شعری از مثنویاتش و در هر بیتی از ابیاتش آشکار می‌شود... او می‌داند که چگونه به جهان نگاه کند. در حالی که در دریای سوزان تجربه می‌سوزد، اما ذوب نمی‌شود و از دایره التزام خارج نمی‌شود... او می‌داند چگونه از پنجره اعتقادی که به آن تعلق دارد نگاه کند.» (خلیل، ۱۹۸۱م: ۱۰۸)

عمادالدین خلیل، مولانا را صرفاً یک شاعری صوفی مسلک ندانسته؛ بلکه معتقد است او یک شاعر کاملاً اسلامی است. که شعرش برگرفته از تصورات اسلامی است و مانند صوفیان به کارهای غیر شرعی، مانند ریاضت‌هایی که به بدن آسیب می‌رساند نپرداخته- است:

«او از آن صوفیانی نیست که از مسیر خود منحرف شده و ادعا کند که با استناد به عمل و صرف احتیاط و برنامه ریزی قادر به دستیابی به اهداف آن است ... و اینکه او به نابودی بدن دعوت نمی‌کند. این ادعا در فرهنگ لغت مولوی رد شده است.» (خلیل، ۱۹۸۱م: ۱۶۲)

عمادالدین به خوبی تفاوت بین ادبیات اسلامی حقیقی و ادبیات صوفی صرف را در شعر مولانا درک کرده است. و در حقیقت بر کسانی که مدعی هستند که ادبیات مولوی صرفاً ادبیاتی صوفی است تاخته و اثبات کرده که ادبیات مولانا ادبیاتی جهانی و اسلامی است. عمادالدین معتقد است که:

«مولانا با تصوّر گسترده، تخیل گسترده و قدرت هنری خود، از دایره ادبیات اسلامی خارج نمی‌شود. زیرا او مانند یک مؤمن واقعی است که در وجدان و قلب خود تمام جنبه‌های تصویر یعنی رنگ‌ها، سایه‌ها، خطوط، هیئت‌ها و مساحت‌ها را داراست. همانطور که قرآن به او آموخته که باشد. زیرا اگر این اتفاق افتاد و قلم موی او موجب تعمیق مسیر آزادی بشر شد، او دوباره آن (قلم مو) را بکار گرفت تا دایره قضای جامع الهی را که پیرامون آزادی بشر است، برای ما ترسیم کند، زیرا این یک جز لاینفک از قدرت و قضای خدا در هستی است.» (همان: ۱۲۳)

مهمترین موضوعی که عمادالدین خلیل در شعر مولانا جستجو می‌کند قضیه التزام است. التزام ابعاد مختلف دارد که همه آن را می‌توان به عنوان عناصر اصلی در ادبیات اسلامی به حساب آورد. عمادالدین خلیل در بررسی یازده شعر از مولانا ابعاد مختلفی از التزام در ادبیات اسلامی را در شعر مولانا بررسی کرده است. که به صورت خلاصه در موارد زیر قابل پیگیری است:

برداشت متعادل ایمان از مسئله سرنوشت و آزادی، توحید مطلق خداوند متعال و ادب ترسیم شده در گفتگو با خدا به دور از شطحیات صوفیانه، تأکید بر ارزش‌ها و اخلاق اسلامی، اعتماد بر داده‌های قرآن و سنت، توجه به عشق الهی که انسان را به راه راست

هدایت می‌کند، توجه به غیب، واقع‌گرایی مثبت و متوازن، مبارزه دائمی بین خیر و شر و بین انسان و شیطان و بین عشق و نفرت، و یک احساس خوش بینانه از تجدید و تغییر و امیدواری، دلتنگی عمیق برای اولین ریشه‌ها، هماهنگی متافیزیکی با هستی، جهان و مخلوقات و اشیاء، قدرت و جاودانگی روح و کلام، نفی استبداد و چیره شدن بر ظالمان... (ر.ک: خلیل، ۱۹۸۱م: ۱۱۳)

علاوه بر موضوعات ذکر شده عمادالدین معتقد است، مولانا در شکل نیز تعهد خود به ادبیات اسلامی را رعایت کرده است. او نمونه‌هایی از آن را ذکر می‌کند. مانند آیاتی از قرآن که در شعرهایش استفاده کرده یا شخصیت‌های دینی و تاریخی اسلامی که در داستان‌های خود از آن‌ها بهره برده است. و در نتیجه مولانا در شکل و مضمون به عنوان الگویی کامل بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی تأثیر گذار بوده است.

۲-۲-۳. حافظ شیرازی

حافظ نیز به مانند مولانا تأثیر زیادی بر شاعران و ادیبان عرب، داشته است. شاعران و نویسندگان عرب، چه در گذشته و چه در حال، همواره شیفته اندیشه و افکار والای حافظ بوده‌اند. و در بسیاری موارد، به او تاسی جسته و از او به تحسین و بزرگی یاد کرده‌اند. (ر.ک: آذر، ۱۳۸۷ش: ۹۳)

در میان نظریه پردازان ادبیات اسلامی سید قطب بیشتر از سایر نظریه پردازان شیفته حافظ بوده است. او برای اولین بار با ترجمه «ابراهیم امین شواربی» از غزلیات حافظ، با شعر حافظ آشنا شد. شورایی دو ترجمه از شعر حافظ انجام داده که نخست در سال ۱۹۴۴م با عنوان «حافظ الشیرازی، شاعر الغنا و الغزل فی ایران» بوده و دومی «آغانی شیراز» است که در دو جلد و در حدود ششصد صفحه بوده است.

آشنایی سید قطب با اشعار حافظ زمان زیادی طول نکشید، زیرا در ادامه این آشنایی تبدیل به علاقه‌مندی و شیفتگی سید قطب به غزلیات حافظ شد. و هیچ چیز نمی‌توانست بین او و غزلیات حافظ جدایی افکند. او لحظات شیرین انس با غزلیات حافظ را اینگونه وصف می‌کند:

«روزهای زیبایی را با حافظ زندگی کردم و ادامه دادم - با حافظ - به آواز شیرین با روحیه‌ای صادقانه‌ای که ناخالصی‌های زندگی، نگرانی‌های زندگی و کینه‌های مردم، آن را مکدر نمی‌کند. همچنین نه حواس پرتی اضطراب، نگرانی‌های اندیشه و نه بحث ذهنی عقیم، آن را فاسد نخواهد کرد.» (قطب، ۱۹۸۳م: ۶۸)

سید قطب در شعر حافظ گم‌شده خود را پیدا کرده‌است. او به دنبال چیزی است که شعر عربی را غنا ببخشد. و آن را از تاثیرات فلسفه‌های غربی رها سازد. و با اندیشه‌های اسلامی و ادبیات اسلامی آشنا سازد. و همه این عناصر را یکجا در شعر حافظ یافته‌است. او غزلیات حافظ را نجات بخش ادبیات عرب از بحران معاصر به شمار آورده‌است. علاوه بر این نجات بخشی و الهام دهی به شعر عربی، شعر حافظ از نظر سید قطب روح شرق را در کالبد جهان عرب جاری می‌کند. و آن را از عقل‌گرایی غربی کسالت آور رهایی می‌بخشد.

سید قطب شش غزل از غزلیات حافظ را بررسی کرده و علاوه بر توضیح مضامین عرفانی و اسلامی آن‌ها، اسلوب و شیوه او در غزل سرایی را مورد بررسی قرار داده‌است. او نه تنها در این بررسی‌ها شعر حافظ را با شعر خیام مقایسه کرده؛ بلکه بر منتقدین حافظ خرده گرفته‌است. به عنوان مثال دیدگاه «عبدالوهاب عزّام» را که حافظ را شاعری بد بین معرفی کرده، مورد نقد قرار داده و معتقد است. حافظ شاعری بد بین نیست بلکه شاعری مسرور و شاد است و این سرور و شادابی در بیشتر ابیات او هویدا است. و چنانچه بدبینی در شعر او باشد، تنها عارضی و اندک است. و نمی‌توان آن را مؤلفه اصلی در شعر او دانست.

۲-۲-۴. سعدی شیرازی

بیشتر پژوهشگران به بررسی تاثیر پذیری سعدی از ادبیات عرب پرداخته‌اند. اما آنچه الان در این نوشتار مورد بررسی قرار خواهد گرفت تاثیرگذاری سعدی بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی است.

ندوی نظریه پرداز هندی ادبیات اسلامی، از توجه هندیان به خواندن کتاب‌های «گلستان» و «بوستان» سعدی سخن گفته و به تاثیرات این دو کتاب در تربیت اخلاقی و اجتماعی در انسان اشاره کرده‌است. علاوه بر این، معتقد است این دو کتاب تجارب زندگی را در اختیار

مخاطبان قرار می‌دهد. تأثیر پذیری ندوی امر عجیبی نیست «چراکه گلستان سعدی شاهکار ادبی جهانی است که به زبان های مختلف جهان ترجمه شده است. و ادبای طراز اول بسیاری از آن تأثیر پذیرفته‌اند.» (کافی، برفر، ۱۴۰۰، ش، ۲۰۴) اما آنچه به کار ندوی ارزش داده این است که وی آنچنان تحت تأثیر گلستان و بوستان سعدی بوده است که در کتاب "نظرات فی الأدب" کتاب های بوستان و گلستان را ستون فقرات برنامه درسی کودکان می‌داند. و به نوعی می‌توان گفت او انگیزه‌های اولیه و بذرهاى نخستین ادبیات اسلامی را در این دو کتاب یافته است.

علاوه بر اقرار ندوی بر تأثیرگذاری اخلاقی و تربیتی آثار سعدی در هند، وی اشعار سعدی را به عنوان نمونه‌ای بارز از ادبیات اسلامی معرفی کرده است. مخصوصاً مدایحی را که سعدی در مدح پیامبر اکرم (ص) آورده را یادآوری کرده و از آن به عنوان نمونه‌ای بی‌بدیل از ادبیات اسلامی یاد کرده است. به عنوان مثال در کتاب «الطریق إلى المدینة» به دو کتاب «بوستان و گلستان» سعدی اشاره کرده و به بررسی و شرح مدح سعدی از پیامبر (ص) پرداخته و چنین آورده است:

«... شیخ سعدی ... نویسنده دو کتاب جاودانه‌ای که در کتابخانه ادبیات جهان پیشگام هستند، یعنی «گلستان و بوستان» دو باغ مرفه تا این زمان شعری که قلب به آن وصل شد و انتخاب بر آن افتاد شعر آسان و مطبوعی بود، این نمونه‌ای از سهل ممتنع بود، گویی که دریایی است که در یک فنجان ریخته شده است، یا کتابخانه‌ای است که در یک خط پر شده است.... او می‌گوید: «یتیمی که بی سواد بزرگ شد و بی سواد زندگی کرد و قرآن را در کتابی نخواند، توانست کتابخانه‌های بسیاری از ملت‌ها را منسوخ کند، بنابراین آنها ارزش و نشاط خود را از دست دادند و کتابخانه جدیدی ایجاد کرد که منبع دانش و عرفان و سرچشمه هر پیشگام و هر تشنه‌ای بود.» (الدوی، ۱۹۸۰م: ۱۰۲)

جالب اینکه هر جا ندوی به شعرهایی از گلستان و بوستان استشهد کرده، قبل از مثال‌های شعری، به تحسین این دو کتاب پرداخته است. همین تحسین کردن بیانگر میزان تأثیر پذیری او از این دو کتاب است.

دیگر نظریه پردازان ادبیات اسلامی فقط نامی از سعدی و حافظ آورده و بر اسلامی بودن ادبیات این شاعران اعتراف کرده‌اند. نام‌های دیگری هم که از شاعران فارسی زبان و

ایرانی در میان طرفداران و نظریه پردازان ادبیات اسلامی به چشم می خورد. به اندازه شاعران ذکر شده شهرت پیدا نکرده‌اند و آثارشان کمتر مورد توجه مترجمین قرار گرفته است. اما آنچه به نظر می آید این است که از آنجا که نظریه پردازان ادبیات اسلامی، عربی زبان هستند، و شعر هم مقوله‌ای است که ترجمه آن هم نمی‌تواند شیوایی و لذت حقیقی آن را به مخاطب برساند. لذا شاهد آن هستیم که ادبیات اسلامی از منبع عظیمی غافل شده است، منبعی که به زبان فارسی است و غالباً در میان شاعران ایرانی نهفته است. به همین دلیل ادبیات غنی ایران و شاعران توانمند آن نیاز به معرفی شدن بیشتر دارند و محققان و پژوهشگران می‌توانند بعد اسلامی ادبیات ایران را مورد توجه قرار دهند و این ظرفیت بزرگ را به مسلمانان و جهانیان معرفی کنند. و به جرأت می‌توان گفت که اگر ابوالحسن ندوی با زبان فارسی آشنایی نداشت همین شاعرانی که اشاره شد نیز مورد غفلت قرار می‌گرفتند.

۳. نتیجه گیری

بر اساس آنچه گذشت می‌توان نتیجه گرفت که:

۱- نظریه پردازان ادبیات اسلامی به دلیل ویژگی‌های مختلفی که زبان فارسی دارد، آن را به عنوان یک زبان محوری در همه نظریه‌پردازی‌های ادبیات اسلامی مورد توجه قرار داده‌اند. و با اقرار نظریه‌پردازان ادبیات اسلامی بر جایگاه زبان فارسی و همچنین انتخاب این زبان توسط اقبال لاهوری به عنوان زبان برتر در ادبیات اسلامی، میزان توجه به این زبان را بیشتر شده است. در این میان ندوی به دلیل آشنایی با زبان فارسی و اطلاع از ویژگی‌های آن توانست در معرفی زبان فارسی به عنوان یکی از زبان‌های تاثیرگذار در ادبیات اسلامی موفق عمل کند.

۲- جایگاه جهانی ادبیات فارسی باعث شد، توجه به آن بیشتر شود. اما آنچه نظریه پردازان ادبیات اسلامی را به سمت توجه به ادبیات ایران سوق داده، بعد اسلامی ادبیات این سرزمین اسلامی است. جایی که ادبیات ایران بر اساس تصورات اسلامی قوی و صحیح،

سردمدار ادبیات اسلامی است و همین امر باعث شده نظریه پردازان ادبیات اسلامی، ادبیات ایران را به عنوان یک الگوی برتر در ادبیات اسلامی معرفی کنند.

۳- محمد اقبال بیشترین تاثیر را بر نظریه پردازان ادبیات اسلامی داشته تا جایی که همه نظریه پردازان ادبیات اسلامی برجایگاه ویژه او در ادبیات اسلامی اعتراف کرده‌اند. اما خود اقبال و ندوی معتقدند، اقبال نیز تحت تاثیر شاعر ایرانی مولانا جلال الدین بوده‌است. در این میان بعد از اقبال و مولانا جلال الدین، تاثیر سعدی بیشتر به خاطر دو کتاب ارزشمند او (بوستان و گلستان) است. در این میان بیشترین سهم تاثیر پذیری از سعدی را در ندوی می‌توان دید. و اما حافظ بیشترین تاثیر را بر نظریه پرداز مصری سید قطب داشته، تا جایی که او را شیفته خود کرده‌است.

کتابنامه

- آذر امیر اسماعیل. (۱۳۸۷ ش). *ادبیات ایران در جهان*. چاپ اول. تهران: انتشارات سخن.
- اقبال لاهوری محمد. (۱۳۸۸ ش). *کلیات اقبال*. به کوشش فرید مرادی. تهران: نگاه.
- الحسنای محمد. (۱۹۸۶ م). *فی الأدب و الأدب الإسلامی*. الطبعة الأولى. المكتب الإسلامی للطباعة والنشر.
- الغوری سید عبدالماجد. (۲۰۰۹ م). *العلامة أبو الحسن الندوی رائد الأدب الإسلامی*. الطبعة الأولى. دمشق. بیروت: دار ابن کثیر.
- کیلانی نجیب. (۱۴۰۵ ق). *الاسلامیة و المذاهب الادبیة*. الطبعة الرابعة. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- کیلانی نجیب. (۱۴۰۷ ق). *مدخل إلى الأدب الإسلامی*. الطبعة الأولى. قطر: کتاب الامة.
- کیلانی نجیب. (۲۰۱۵ م). *تجربتی الذاتية فی القصة الإسلامیة المعاصرة*. الطبعة الأولى، الصحوة.
- الندوی أبو الحسن علی الحسنی. (۱۴۰۲ ق). *الطریق إلى السعادة و القيادة للدول و المجتمعات الإسلامیة الحرة*. الطبعة الأولى. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- الندوی أبو الحسن علی الحسنی. (۱۹۶۰ م). *روائع اقبال*. الطبعة الأولى. دمشق: دارالفکر.
- الندوی أبو الحسن علی الحسنی. (۱۹۸۰ م). *الطریق إلى المدينة*. الطبعة الرابعة. بیروت: دار القلم.

- الندوى أبو الحسن على الحسنى. (١٩٨٣م). **الصراع بين الفكرة الإسلامية و الفكرة الغربية فى الأقطار الإسلامية**. الطبعة الرابعة. كويت: دار القلم.
- الندوى أبو الحسن على الحسنى. (١٩٩٠م). **فى مسيرة الحياة الجزء الثانى**. الطبعة الأولى. دمشق: دار القلم.
- الندوى أبو الحسن على الحسنى. (١٩٩٧م). **نظرات فى الأدب**. الطبعة الثانية. قاهرة: دار النشر.
- الندوى أبو الحسن على الحسنى (بدون تاريخ). **نظرات فى الأدب**. رابطة الأدب الإسلامى العالمية. مكتبة البلاد العربية: مكتبة العبيكان.
- الندوى أبو الحسن. (١٩٧٤م). **من نهر كابل إلى نهر يرموك جولة فى غرب آسيا**. أنقره: دار الهلال.
- الندوى الدكتور محمد أكرم. (٢٠٠٦م). **أبو الحسن الندوى العالم المربى و الداعية الحكيم**. الطبعة الأولى. دمشق: دار القلم.
- الوشمى عبدالله بن صالح بن سليمان. (٢٠٠٥م). **جهود أبى الحسن الندوى النقدية فى الأدب الإسلامى**. الطبعة الأولى. الرياض: مكتبة الرشد الناشرون.
- جابر قميحة. «شعر نجيب الكيلانى». **ندوة الأدب الإسلامى فى خدمة الدعوة**. مجلد ٢.
- جعفرى علامه محمد تقى. (١٣٨٨ش). **مولوى و جهان بينى ها**. چاپ هفتم. تهران: موسسه تدوين ونشر آثار علامه جعفرى.
- خليل عماد الدين. (٢٠٠٠م). **الغايات المستهدفة للأدب الإسلامى**. الأردن: دار الضياء.
- سيدنعيم الدين. (١٣٧٢ش). «هماندى هاى سبك جلالدين رومى و اقبال لاهور». ترجمه سهيلا صارمى، **فرهنگك**، شماره ١٤، صص ١٩٣-٢٠٩.
- عبدالقدير الحافظ. (٢٠١٧م). «المفاهيم القرآنية فى شعر الأستاذ الدكتور عمادالدين خليل». **جهات الإسلام**، المجلد ١٠، يناير-يونيو، العدد ٢، صص ٣٢١-٣٤٢.
- عمادالدين خليل. (١٩٨١م) **محاولات جديدة فى النقد الإسلامى**. الطبعة الأولى. بيروت: مؤسسة الرسالة.
- رسمى نسب زينب. (١٣٩٨ش). «نقش «تربيتى خود» در انديشه هاى ادبى و عرفانى مولوى و اقبال لاهورى». **نشریه ادبيات تطبيقى**، دانشكده ادبيات و علوم انساني، دانشگاه باهنر کرمان، سال ١١، شماره ٢٠

کافی غلامرضا، برفر محمد، (۱۴۰۰ش). «بررسی تطبیقی گلستان سعدی و یادداشت‌های ایام سبک‌باری یوشیدا». *نشریه ادبیات تطبیقی*، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه باهنر کرمان، سال ۱۳، شماره ۲۴

-قطب سید. (۱۹۸۳م). *کتب و شخصیات*. الطبعة الثالثة. القاهرة: دارالشروق.

-قطب، محمد. (۱۹۸۳م). *منهج الفن الإسلامی*. الطبعة السادسة. القاهرة: دار الشروق.

-مؤذنی علی محمد. (۱۳۸۲ش). «ذهن و زبان قرآن در پرتو قرآن». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، شماره ۱۶۵، صص ۱-۱۶.

